

**Т.Б. НАДТОКА**, к. е. н., профессор,  
**О.В. АМЕЛЬНИЦЬКА**, к.е.н., доцент  
 Донецкий национальный технический университет

## СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВА: АКТУАЛЬНІСТЬ І ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В теорії і практиці економічних досліджень поняттям економічного розвитку і економічного зростання приділяється достатньо багато уваги в останні роки. Проблема формування названих категорій і понять займалося і займається достатньо багато вчених-економістів, зокрема, Й. Шумпетер[1], Р. Харрод[3], Дж. Харвей[5], С. Кузнець, Б. Селигмен, А. Филипченко[6], Р. Солоу[4], В. Вернадський[7] та інш. Як правило, визначення названих термінів і категорій найбільш докладно сформовано для національної економіки в цілому, як світової, так і на рівні окремої країни. Дослідження ряду вчених стосуються також аналізу економічного розвитку і економічного зростання на рівні окремих регіонів. Проте існують певні суперечності і різноманітні підходи у формуванні теоретичних, методологічних і практичних засад економічного, соціального розвитку і зростання будь-якої економічної системи, тим більше ці питання недостатньо розглянуті на рівні окремої первинної і основної ланки національної економіки – підприємства. Крім того, серед вчених-економістів не існує єдиної думки щодо визначення терміну «зростання» стосовно економічних суб'єктів, не обґрунтовано необхідність використання названого поняття в менеджменті підприємства, відсутні єдині підходи до складових названої категорії в економіці, не розроблено методологію оцінки і управління розвитком підприємства.

Метою даної роботи є аналіз існуючих підходів до визначення понять «розвиток» і «зростання» в різних соціально-економічних системах, обґрунтування необхідності використання категорії «соціально-економічний розвиток» в управлінні підприємством, визначення співвідношення соціальних і економічних складових в названому понятті.

Взагалі в літературі існує багато визначень категорій і понять «розвиток» і «зростання», що пояснюється достатньою складністю і неоднозначністю явищ, що розглядаються. Тому кожне існуюче визначення підкреслює найбільш важливі чинники, що впливають на зростання і розвиток економічних систем.

Теорія економічного зростання почала

розвиватися на початку минулого століття. Перші праці, присвячені визначенню названої категорії, належать Й. Шумпетеру [1]. На думку автора, економічний розвиток – це такі зміни в економічному житті, що відбуваються всередині його, тобто не під впливом зовнішніх чинників. Він перший розмежував в економічній науці поняття «економічний розвиток» і «економічне зростання».

Більшість запропонованих в економічних дослідженнях формулювань терміну «розвиток» розглядали останнє як наслідок економічного зростання. Сучасні науковці вважають економічний розвиток таким процесом, який супроводжується якісними змінами системи. Економічний розвиток - це процес, що містить глибокі зміни в технічній, економічній, соціальній і політичній сферах. Суспільний розвиток містить в собі 6 стадій: традиційне суспільство, перехідне, в якому закладається фундамент перетворень, суспільство, що переживає процес зрушення, близьке до зрілості, суспільство, що досягло високого рівня народного споживання, суспільство без споживання, для якого характерно переваження сімейних і інтелектуальних цінностей над споживанням.

Економічне зростання визначається як збільшення обсягів суспільного виробництва і розширення можливостей економіки задовольняти зростаючі потреби населення в товарах і послугах і вважають його критерієм економічного розвитку. Під економічним розвитком розуміють незворотні закономірні зміни технологічного способу виробництва. Для економічного зростання такі ознаки не характерні, оскільки воно може перериватись економічним спадом. Незворотність економічного розвитку означає сутнісні зміни в структурі продуктивних сил і техніко-економічних відносин. Економічне зростання без урахування його зворотного характеру є складовою економічного розвитку, поступово нагромаджує для нього зміни, що зумовлюють появу сутнісних перетворень.

Подальші дослідження категорій «розвиток» і «економічний розвиток» в працях різних

© Т.Б. Надтока, О.В. Амельницька, 2009

вчених спрямовані на врахування в теоріях і моделях економічного розвитку науки і техніки, наукових знань, освіти, інформаційних технологій. Отже, підвищується значення соціально-складової зростання і розвитку. Соціально-економічний розвиток – це ціль, а ефективно економічне зростання – засіб для його досягнення.

Критерії і складові розвитку економіки розглянуто також в [2]. Автор вважає, що економічне зростання потрібно розглядати як складову економічного розвитку, критерієм, що розмежує названі поняття, виступає розвиток технологічного способу виробництва. Крім того, на думку цього автора, економічний розвиток є невід'ємною складовою розвитку економіки.

Засновником теорії економічного зростання вважається англійській вчений Р. Харрод [3], який розробив власну модель економічного зростання. На його думку, стабільний темп зростання забезпечується повним використанням факторів виробництва. Автор виділив декілька темпів зростання – фактичний, гарантований і природний. Гарантований темп зростання – характеризується рівномірним зростанням виробництва і повнотою завантаження виробничих потужностей. Природний темп зростання забезпечує повне використання робочої сили.

Представники неокласичного напрямку в економіці вважали, що необхідно розрізняти зростання якісне і кількісне, тобто якісне зростання – це власне зростання, тоді як кількісне зростання – це розвиток. Отже, під терміном «зростання», як правило, розуміють кількісне збільшення показників. Врахування ж якісних показників можливе за рахунок зміни рівня добробуту населення.

В працях вчених економістів першої і другої половини ХХ століття найбільша увага приділяється визначенню терміну «економічне зростання» і розробці моделей економічного зростання економіки. Так, модель Солоу-Свана пов'язує в собі такі чинники, як заощадження, збільшення населення і технологічний прогрес. К. Ерроу і Е. Шешинський запропонували моделі економічного зростання, яка враховує облік інвестицій. С. Кузнець запропонував врахування в моделі економічного зростання людського капіталу як достатньо суттєвого чинника, обґрунтував роль і значення освіти, тобто вперше ввів до моделі економічного зростання соціальні чинники [4,5,6].

В останні 10-річчя ХХ століття в еконо-

мічній науці з'явилися нові теорії зростання – теорії ендогенного зростання, запропоновані П. Ромером і Р. Лукасом. Вони були орієнтовані на внутрішні чинники і механізми господарського розвитку, які здатні забезпечити само відтворення і саморозвитку соціально-економічних систем.

Відомий український економіст А. Филіпенко розрізняє поняття розвиток, економічний розвиток і зростання. На його думку в загальному розумінні розвиток – це процес удосконалення будь-яких елементів соціально-економічних систем, тобто перехід до принципово нових якісних характеристик. Економічний розвиток – це якісні зміни в господарській системі суспільства, що забезпечують кількісне зростання його ресурсного потенціалу і якісне удосконалення, економічне зростання – збільшення реального ВВП країни, тобто складовою економічного розвитку.

В сучасних економічних дослідженнях теорії економічного зростання містять в собі більш ускладнені моделі, нові чинники, внутрішні та зовнішні впливи. Достатньо уваги при аналізі теорії економічного зростання стало приділятися врахуванню соціальних питань, причиною чому виявилось ускладнення світової економічної ситуації, обмеженістю природних ресурсів планети, погіршенням деяких чинників якості життя (поява нових, викликаних рівнем розвитку техніки, хвороб, забруднення навколишнього середовища, зниження уваги органів влади до соціальних проблем населення).

В останні 10-річчя ХХ століття в міжнародних і наукових колах виникло поняття «стійкий розвиток». Необхідність визначення названого поняття обумовлена екстенсивним економічним зростанням світової економіки, що спричинило виснаження природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, погіршенням складових якості життя.

Взагалі трактування поняття «сталий розвиток» неоднозначно. Згідно [3] сталий розвиток – це розвиток, що забезпечує потреби існуючого покоління без втрат для майбутнього покоління. Більшість вчених вважають найбільш правильним системний підхід до визначення категорії «стійкий розвиток», що пропонує врахування трьох складових: соціальну, економічну і екологічну. Стийкий соціальний розвиток передбачає якісне удосконалення у порівнянні з кількісним зростанням. Стийкий економічний розвиток являє собою підтримку створеного людиною матеріального, духовного

і природного капіталу. Стійкий екологічний розвиток – це розвиток, при якому добробут людей забезпечується зберіганням джерел силовини і навколишнього середовища.

Досить повно означений досліджуваний термін в роботах [3], де автори визначають стійкий розвиток як процес збалансованого економічного і соціального розвитку за умови дотримання екологічних критеріїв, відтворення природного середовища з урахуванням вимог сучасних і майбутніх поколінь, в інтересах конкретної людини і людства в цілому.

В проєкті Концепції переходу України до сталого розвитку в якості основних цілей розвитку України пропонується забезпечення соціальної справедливості і стійкого людського розвитку, формування доступної всім громадянам системи освіти, вільний доступ до інформації, створення якісної і доступної системи охорони здоров'я, перехід до економіко-екологічної моделі розвитку України.

На підставі аналізу, проведеного авторами [2], під стійким розвитком соціально-економічної системи слід розуміти властивість, що виражається в безперервній функціональній і структурній перебудові для забезпечення ефективності досягнення цілей соціального розвитку і економічного зростання при достатньо малих змінах умов навколишнього середовища.

Підсумовуючи проведений вище аналіз щодо визначення категорій «зростання», «розвиток» стосовно соціально-економічних систем, можна стверджувати, що зростання, за думкою більшості вчених, означає кількісні зміни в будь-яких параметрах, що характеризують стан соціально-економічної системи. Розвиток – це якісні зміни у стані соціально-економічної системи, що призводять до появи принципово нових якостей. При цьому позитивне зростання (збільшення показників ефективності функціонування системи) призводить до інтенсифікації процесів розвитку системи.

Оскільки об'єктом соціально економічного розвитку виступає підприємство як соціально-економічна система, для більш чіткого визначення поняття «соціально-економічний розвиток підприємства» доцільно розглянути основні властивості систем.

Система – ціле, що складається з взаємозв'язаних і взаємодіючих елементів, підпорядковується правилу емерджентності, тобто сума властивостей елементів системи не дорівнює властивостям її самої в цілому. Системи класифікуються за наступними ознаками [7]:

- функціональність – прості та складні; статичні і динамічні; детерміновані і імовірні;
- біхевіоральність – цілеспрямовані і нецілеспрямовані;
- ієрархічність – прості статичні, прості кібернетичні, соціальні);
- управлінська ознака – адаптивне управління, системи, що навчають;
- в термінах потоку – відкриті, квазівідкриті, замкнені.

Згідно [8] для будь-якої системи доцільно вказати основні емпіричні характеристики, які об'єднують системи в єдиний предмет дослідження: ознака цілісності системи; характерні для системи властивості, що об'єднуються ознакою цілісності; склад системи; структура системи виникнення системи; вид системи; характер системи. Кожна система має свій носій. Необхідною і достатньою умовою існування системи є наявність системоутворюючих властивостей і наявність у системоутворюючих властивостей єдиної функції.

Всім системам притаманні певні властивості – цілісність, ієрархічність, організація, складність, динамічність, стійкість, історичність, адаптивність, керованість. Крім того, підприємствам як соціально-економічним системам властиві такі характеристики, як самоорганізація і саморозвиток, що дозволяє застосовувати до аналізу соціально-економічного розвитку підприємства принципи синергетичного підходу.

Проаналізовані методологічні підходи щодо формування категорійного апарату теорії зростання і розвитку соціально-економічних систем розглядалися по відношенню до світового національного господарства, національних економік країн на різних етапах розвитку науково-технічного прогресу. Деякі дослідження означених проблем стосуються економіки окремих регіонів. Проте в сучасній літературі недостатньо уваги приділяється методологічним підходам визначення, окреслення складових, класифікації видів соціального і економічного розвитку основного елемента будь-якої національної економіки – підприємства. Між тим, саме на рівні підприємства відбуваються первинні зміни в технологічних процесах, саме на підприємстві найбільш чітко і нерозривно зв'язані соціальні і економічні результати діяльності. Потребує з'ясування питання щодо поєднання соціальних і економічних наслідків, ефектів і результатів діяльності в єдину інтегровану економічну категорію або розділення вказаних складових ефек-

тивності і розвитку і визначення пріоритетності соціального і економічного в економіці.

Підприємство як первинна і основна ланка національної економіки володіє трьома видами єдності – виробничо-технологічною, організаційно-адміністративною і економічною. Останнє означає, що саме в рамках підприємства як господарської одиниці здійснюється повний економічний оборот ресурсів, тобто будь-яке підприємство має певні економічні результати функціонування. Разом з тим діяльність кожного господарського суб'єкта нерозривно зв'язана з соціальним:

по-перше, на підприємстві працюють люди, тобто підприємство - це різновид соціальної системи;

по-друге, певні економічні результати діяльності підприємства є водночас і соціальними – заробітна плата персоналу підприємства є економічним елементом витрат і в той же час її рівень і своєчасність сплати свідчить про виконання керівництвом підприємства своїх соціальних зобов'язань і дотримання ним принципів соціальної відповідальності; якість продукції, що випускається підприємством, з одного боку, впливає на рівень ціни, доходів і прибутку підприємства, а з другого – свідчить про дотримання підприємством стандартів якості і знов-таки про дотримання принципу соціальної відповідальності;

по-третє, не тільки результати діяльності підприємства виступають водночас економічними і соціальними, але й витрати його складно поділити на економічні і соціальні. Так, витрати з впровадження нового продукту або нової технології виробництва досить складно віднести до економічних чи соціальних, оскільки пропонується дія призводить до економії ресурсів, підвищення продуктивності праці і збільшення прибутку підприємства, а з другого боку, сприяє покращенню умов праці, підвищенню рівня оплати праці тощо. Але водночас названі витрати мають певний негативний внесок: підвищення продуктивності праці призводить до звільнення частини працівників і підвищення рівня безробіття.

Підвищення значущості соціального в будь-яких економічних і соціальних системах обумовлено ще й сучасним етапом розвитку світового суспільства і світової економіки. На цьому етапі діє закон соціалізації економіки як процес становлення нової економічної системи. Останній проявляється в участі найманих працівників у розподілі прибутку, що сприяє більш рівномірному розподілу доходів серед

населення і знижає його соціальне розділення. Отже, на сучасному етапі соціалізація відношень економічної власності є критерієм розвитку економіки.

Без сумніву, в сучасному світовому суспільстві значно підвищилась роль соціального у всіх сферах – національній економіці, міжнародній політиці, охороні навколишнього середовища, соціальні результати і наслідки діяльності на різних рівнях сьогодні обговорюються і враховуються при розробці програм і стратегій діяльності. Проте всі заходи, що здійснюються сьогодні, не достатні для покращення сучасної соціально-економічної ситуації в світі. Водночас в останні 50 років розвиток науково-технічного прогресу спричинив досить значні негативні соціальні результати на всіх рівнях розвитку суспільства. Зниження значущості соціальних орієнтирів особливо здійснюється сьогодні внаслідок світової економічної кризи, що спричинила значне підвищення рівня безробіття навіть в розвинутих країнах Європи, знизила матеріальний рівень життя населення, знизила можливості людей щодо підвищення свого культурного рівня і рівня освіти. Соціальні наслідки сучасної світової економічної кризи світова спільнота буде відчувати ще декілька десятиліть, оскільки підвищення рівня освіти і інтелектуального розвитку населення не здійснюється миттєво.

В сучасних економічних умовах України, в яких діють господарські суб'єкти, визначення соціальних результатів і наслідків їх діяльності досить важливо внаслідок особливостей ціннісних орієнтирів, які склалися в національній економіці країни. Духовні цінності не є критерієм прийняття управлінських рішень сьогодні, тоді як сучасний рівень інформаційних технологій дозволяє підвищити інтелектуальний рівень нації. Внаслідок цього значно підвищується роль соціального в управлінні, по-перше, по причині наявності значних соціальних негативних результатів функціонування національної економіки на протязі останніх 10 років (значний рівень бідності серед населення, загальне зниження рівня освіти тощо), і по-друге, сучасний розвиток світового суспільства підвищує ціннісні орієнтації, які змінюють свій напрям від чисто економічних критеріїв оцінки в сторону соціальних.

Інша причина, яка доводить необхідність дослідження соціально-економічного розвитку підприємств, полягає в нестабільній політичній ситуації в Україні і неможливості держави захищати свої громадян соціально навіть на мі-

німальному рівні. Більш того, деякі негативні соціальні результати провокуються державою самостійно як структурою внаслідок досить нестійкого державного управління, швидкою зміною законодавчих актів, невиконанням прийнятих раніше законів органами державної влади тощо. В той же час керівники окремих підприємств як промислових, так і непромислових, підприємств різних форм власності, в тому числі і державних, недостатньо усвідомлюють значущості соціального фактору розвитку підприємства і його трудового колективу, в першу чергу керівництво підприємства надає перевагу одержанню економічного прибутку за будь-яких умов праці і рівня оплати праці. Отже, в рамках підприємства існує явне протиріччя між пріоритетністю економічних і соціальних результатів діяльності.

Використання категорії «розвиток» на рівні підприємства найбільш доцільно в менеджменті і досить важливо для керівників різних рівнів управління. В сучасних зовнішніх умовах функціонування підприємств здійснився перерозподіл відповідальності між державою і підприємством як економічної, так і соціальної. Нестабільне зовнішнє середовище, в якому змушені функціонувати сучасні підприємства, призводить до обґрунтування перспектив розвитку останніх з урахуванням наукових методів і підходів в управлінні. Сьогодні для комплексної оцінки результатів діяльності всіх суб'єктів господарювання в більшості випадків

використовується категорія ефективності. При цьому надається кількісна і, якщо немає можливості, якісна оцінка економічної ефективності, соціальної ефективності, соціально-економічної ефективності, ефективності управління, ефективності цілеполагання, ефективності маркетингової діяльності, ефективності стратегічного планування і управління. Не припускаючи значущості і доцільності використання оцінки ефективності діяльності господарських суб'єктів в різноманітних напрямках, уявляється перспективним здійснювати аналіз результативності діяльності господарських суб'єктів з використанням поняття «розвиток», а саме «соціально-економічний розвиток» як більш широкого і всеохоплюючого критерію оцінки і аналізу.

Отже, соціально-економічний розвиток підприємства – це якісні зміни в господарській діяльності підприємства, що призводять до появи принципово нових зрушень в його соціально-економічному становищі. При формуванні складових соціально-економічного розвитку підприємства уявляється доцільним розглядати окремо соціальні і економічні елементи управління, кожен з яких складається з чотирьох стадій і процедур, які здійснюються в рамках чотирьох сфер «4 І» (рис.1). При формуванні кожної стадії в кожній сфері діяльності доцільно використовувати принципи системності, синергетики і цільовий підхід.

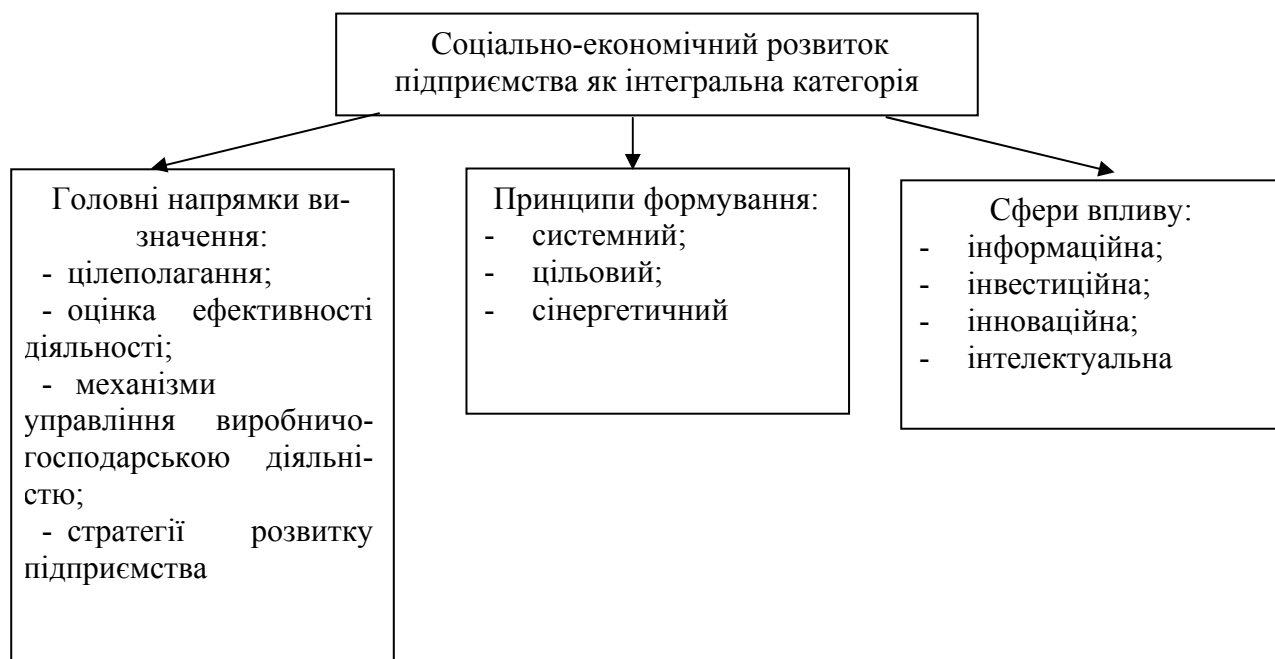


Рис. 1. Характеристика соціально-економічного розвитку підприємства як інтегрованої категорії

Актуальність, необхідність і перспективність формування поняття «соціально-економічний розвиток підприємства», визначення його складових, розробка класифікації видів розвитку і методології їх оцінки потребує подальших досліджень в цьому напрямку. В ідеалі необхідно знайти компроміс між демократією і централізацією в управлінні підприємством, це дозволить знайти гармонію між економічним і соціальним розвитком підприємства.

### Література

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития: исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры. – М.: 1982. – 568 с.
  2. Економічна енциклопедія: У трьох томах / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Академія, 2000. – Т1. – 864 с.
  3. Харрод Р. Ф. К теории экономической динамики. – М.: 1959. – 456 с.
  4. Солоу Р. М. Теория роста. Сер.: Пано-
- рама экономической мысли конца XX столетия. В 2т. Пер. с англ. Т1. – СПб, 2002. – 845 с.
5. Харвей Дж. Современная экономическая теория. – М.: 2003. – 598 с.
  6. Філіпченко А. С. Глобальні форми економічного розвитку. Історія і сучасність. – К., «Знання», 2007. 256 с.
  7. Вернадський В. И. Живое вещество. – М.: Наука, 1978. – 358 с.
  8. Александров И. А., Половян А. В., Окуловская А. Дефиниция понятия «устойчивое развитие» // Наукові праці Донецького державного технічного університету. Серія: економічна. Випуск 33-2 (128). – Донецьк, ДонДТУ, 2008. – С.5-12.
  9. Глущенко В. В., Глущенко И. И. Исследование систем управления: социол. И экон. Исслед. Прогнозные и план. Исслед. Экспер. Исслед. – Железнодорожный (Моск. обл.): Крылья, 2000. – 416 с.

Статья поступила в редакцию 29.05.2009